'אמן בימינו...': התהוותה של פסקה חדשה בין ברכת ירושלים לברכת 'הטוב והמיטיב' בברכת המזון

מאת

אורי ארליך ואבי שמידמן

מבוא

בנוסחי ברכת המזון הרווחים בימינו נרשם 'אמן' לאחר חתימת ברכת ירושלים. עובדה זו מלמדת שמעמדו של 'אמן' זה שונה ממעמדו הרגיל של ה'אמן' כמענה של השומע על ברכת חברו. המענה השגור של 'אמן' לא נרשם בדרך כלל בסידורים, כיוון שאין הוא חלק מנוסח הברכה שאומר המברך. לא כן באשר ל'אמן' של ברכת המזון – הוא נרשם בסידורים כיוון שהמברך עצמו אומר אותו עם סיום ברכת ירושלים בין ביחיד בין בציבור.[1]

אמירת 'אמן' מפי המברך על ברכות עצמו הייתה נתונה למנהגים מתחלפים כבר בתקופת התנאים,[2] ושני התלמודים עמלו לפשר ביניהם. כך הובא בתלמוד הירושלמי:

> תני הפורס את שמע והעובר לפני התיבה והנושא את כפיו והקורא בתורה והמפטיר בנביא והמברך על אחת מכל מצות האמורות בתורה לא יענה אחר עצמו אמן ואם ענה הרי זה בור. אית תניי תני הרי זה בור ואית תניי תני הרי זה חכם. אמ' רב חסדא מאן דמר הרי זה חכם בעונה בסוף ומאן דמר הרי זה בור בעונה על כל[3] ברכה וברכה.[4]

התלמוד הירושלמי הבחין בין עניית 'אמן' לאחר ברכה אחת, ענייה שהיא נוהג של בורות, לבין עניית 'אמן' בסוף יחידה הכוללת מספר ברכות, שהיא נוהג ראוי. בתלמוד הבבלי הוצעה פשרה שונה:

1 אין בדברים אלה כמובן כדי לשלול את העובדה שהשומע את ברכת ירושלים בוודאי הצטרף לאמירת 'אמן' זה כמענה של שומע הברכה.

2 ראו למשל: 'הפורס על הלחם והמברך על הפירות ועל המצות הרי זה לא יענה אחר עצמו אמן, אם ענה הרי זה דרך בורות' (תוספתא, מגילה ג, כז [מהדורת ליברמן, עמ' 361]). הסגנון הפולמוסי של הברייתא מלמד על קיומו החי של הנוהג שהמברך עצמו ענה 'אמן' על ברכתו.

3 המילה 'כל' נשמטה מן הדפוסים אך רשומה בכ"י ליידן, ספריית האוניברסיטה Cod. Or. 4720 (סקליגר 3).

4 ירושלמי, ברכות ה, ד (ט ע"ג; טור 48, שו' 3–9).

תני חדא: העונה אמן אחר ברכותיו הרי זה משובח, ותניא אידך: הרי זה מגונה! לא קשיא: הא – בבונה ירושלים, הא – בשאר ברכות. אביי עני ליה בקלא כי היכי דלשמעו פועלים וליקומו, דהטוב והמטיב לאו דאורייתא. רב אשי עני ליה בלחישא, כי היכי דלא נזלזלו בהטוב והמטיב.[5]

לפי התלמוד הבבלי כל אמירת 'אמן' מפי המברך מגונה, אך יש לכך יוצא מן הכלל אחד – עניית אמן לאחר ברכת ירושלים בברכת המזון, שהיא ראויה לשבח.

למרות ההבחנה הברורה שבין הבבלי לבין הירושלמי בשאלה זו נקטו רבים מן הגאונים והראשונים עמדות ביניים מגוונות הן בפירושיהם והן בפסיקותיהם.[6] עמדות שונות בדבר אמירת 'אמן' מפי המברך באו לידי ביטוי גם במקורות ליטורגיים קדומים,[7] וחלקן השאירו את רישומן אף בסידורים של מנהגי ימינו.[8]

ברם הממצאים הליטורגיים מלמדים שלמרות הדעות המגוונות בשאלת עניית 'אמן' מפי המברך, לעניית 'אמן' לאחר ברכת ירושלים שבברכת המזון נשאר ייחוד בולט. ראשית, תפוצת רישומו של ה'אמן' במקום זה רבה יותר מרישומו של מענה 'אמן' בכל מקום אחר בסידורים. מתוך קרוב ל־220 קטעי גניזה שבא בהם סיומה של ברכת ירושלים בלשון קבע או פיוט, רק בשלושים וחמישה קטעים חסר רישומו של 'אמן' זה.[9] מנהג זה גם חוצה את גבולות המנהגים המובחנים, הן מנהגי בבל וארץ ישראל והן מנהגי העדות השונות. שנית, וכאן העיקר, מן המנהג לומר 'אמן' בסוף ברכת ירושלים צמחו תוספות שונות בסידורים קדומים רבים עד כדי יצירת פסקה ליטורגית חדשה, לעתים קצרה לעתים ארוכה. על התוספות האלה ל'אמן' נייחד את הדיבור במאמר זה.[10]

5 בבלי, ברכות מה ע"ב. יש בין כתבי היד שינויי גרסאות אחדים אך אין הם משמעותיים לעניין הנדון.

6 ראו: ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ה: מועד[2], ירושלים תשנ"ג, עמ' 1207–1208 (למגילה); 'אמן', אנציקלופדיה תלמודית, ב, עמ' מו. נראים הדברים שמנקודת מבטם של חכמים אלה, עמדת התלמוד הבבלי היא בבחינת דוגמה לכלל המקיף יותר של התלמוד הירושלמי 'בעונה בסוף' ותו לא. אולם הממצאים הליטורגיים המובאים להלן מלמדים על תפיסה שה'אמן' של ברכת ירושלים אינו סוג של 'עונה בסוף' אלא מענה על ברכת ירושלים בגלל תוכנה המיוחד. והראיה, שהפסקה הנדונה כאן היא מענה מורחב המכוון רק לברכת ירושלים ולא לברכת המזון בכללה. לא מן הנמנע שהפרשנות הליטורגית קולעת לפשטו של התלמוד הבבלי.

7 לדוגמה רב סעדיה גאון קבע בסידורו לומר 'אמן' על ברכות עצמו בחמישה מקומות: בסוף ברכת אהבה של קריאת שמע בשחרית ובערבית, בסוף ברכת הגאולה של קריאת שמע בשחרית ובסוף ברכת הפסוקים בערבית וכן בסוף ברכת ירושלים של ברכת המזון. ראו: סדור רב סעדיה גאון, מהדורת י' דודזון, ש' אסף וי' יואל, ירושלים תש"א, עמ' מג.

8 כך למשל נרשמה אמירת 'אמן' בסוף תפילת העמידה במנהגי איטליה וספרד.

9 יש להביא בחשבון שכמחצית מקטעים אלו הם כתבי יד של ברכות מזון מפויטות, ומעתיקי הגניזה נהגו למעט ברישום נוסחאות הקבע סביבן, ועל כן סביר להניח שבמקרים אלו הדילוג על התיבה 'אמן' היה דרך קיצור בלבד.

10 דיון קצר בשאלת התוספות על ה'אמן' ראו: ק' שובל, 'נוסח ברכת המזון כפי שהוא עולה מספרות חז"ל ומן הסידורים הקדומים', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, תשע"א, עמ' 87.

נוסחי הפִּסקה החדשה

התוספות על ה'אמן' לאחר ברכת ירושלים שבברכת המזון מתועדות בשמונים ושמונה קטעי גניזה.[11] נביא כאן נוסחים מייצגים של הענפים העיקריים של התוספות:[12]

מרכיב	ענף 1 (28)[13]	ענף 2 (11)[14]	ענף 3 (5)[15]	ענף 4 (10)[16]	ענף 5 (11)[17]	ענף 6 (12)[18]	ענף 7 (4)[19]
א	אמן בימינו	אמן בימינו	אמן בימינו	אמן בימינו	אמן בחיינו במהרה בימינו	אמן בימינו	אמן ואמן בחיינו
ב		ובימיכם ובימי כל עמו ישראל		ובימיכם ובימי כל עמו ישראל		ובימיכם [ו]בימי כל בית ישראל	[וב]חייכם ובחיי כלל עמו בית ישרא[ל]
ג			תבנה	תיבנה ציון ותיכון עבודה בירושלם	תבנה ציון ברנה ותכון עבודה בירושלם	תבנה ציון ות[כ]ון ע[בו]דה	תבנה ציון ברנה ותכ[ון] העבדה בירושלים
ד							וארמון על מש[פטו] ישב ומלכות הרשעה תפול
ה						ויבוא גאל ויפרקינו מצרינו	ויבוא הגואל בחיי[נו] ובימינו

11 רשימה מלאה של הקטעים מובאת בסוף המאמר בנספח ב. לחילופי הנוסח ראו להלן בנספח א. באיתור כתבי היד הנזכרים במחקר זה נעזרנו במאגרי המידע של 'המפעל לחקר התפילה' שבאוניברסיטת בן־גוריון בנגב, ושל 'המפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר'. בדיקת כתבי היד נעשתה בין היתר במכון לתצלומי כתבי היד העבריים שבספרייה הלאומית בירושלים ובאתר המקוון של מפעל פרידברג. תודתנו נתונה לכולם.

12 מתחת מספרו של כל ענף נוסח, המצוין בראש הטבלה, צוין בסוגריים מספר הקטעים שבהם תועד. בהערות השוליים צוין כתב היד שממנו נלקח הנוסח שנרשם בטבלה, ואחריו רשימת כתבי היד הכלולים בענף נוסח זה.

13 הטקסט מובא על פי כ"י סט. כתבי יד נוספים של ענף זה: א, ב, ג, ה, ז, יב, יד, טז, יז, כב, כד, כח, ל, לג[1], לג[2], לה, לז, לח[1], לח[2], מג, מח, נה, סא, סג, עא, עט, פב.

14 על פי כ"י מ. כתבי יד נוספים: ו, ח, כב, נא, נב, נג, סד, סו, עח, פז (שלושה מהם [ח, כב, עח] קטועים בסופם, ואין לדעת אם היה בהם המשך לפסקה).

15 על פי כ"י יט. כתבי יד נוספים: יח, נו, נח, עו.

16 על פי כ"י י. כתבי יד נוספים: טו, כו, כט, מה, נד, נז, סה, עא, עב (כ"י כט וכ"י נז קטועים בסופם).

17 על פי כ"י כז. כתבי יד נוספים: ד[2], יא, כ, לב, לד, מט, עז, פד, פו[1], פו[2].

18 על פי כ"י ס. כתבי יד נוספים: ד[1], כא, כה, לא, מו, מז, נט, סח, עד, עה, פג.

19 על פי כ"י ט. כתבי יד נוספים: לו, עג, פ.

בחינת הממצאים של לשון פסקה זו מלמדת שלעתים היא קצרה מאוד ועומדת על מילה אחת או על מספר מילים מועט,[20] ולעתים היא ארוכה עד כדי שליש או אפילו מחצית מאורכה של לשון ברכת ירושלים גופה. הפִּסקה בנויה משני חלקים עיקריים של תוספות.

החלק הראשון (מרכיבים א–ב), הבא בראש הפסקה, הוא תוספת של מילות זירוז לבניין ירושלים בימי חייהם של המברכים.[21] במחצית מקטעי תוספת זו יש מילת זירוז אחת או שתיים (כגון 'בחיינו' או 'במהרה בימינו'), אך במחצית האחרת של הקטעים התרחבה התוספת והופנתה לכלל שומעי הברכה ('ובימיכם' או 'ובחייכם')[22] ואף לכלל עם ישראל ('ובימי כל עמו ישראל').

החלק השני של הפסקה (מרכיבים ג–ה), הקיים בכמחצית הקטעים, הוא בקשה חדשה לבניין ירושלים ולביאת הגואל. גם בקשה זו לעתים קצרה ולעתים ארוכה. הנוסח הבסיסי, הבא תמיד בתחילת תוספת זו, כולל את הבקשה שלשונה הרווחת היא 'תִּבָּנה ציון ותִּכון עבודה בירושלם'.[23] בעשרים מן הקטעים באה תוספת זו לבדה, אך בשאר הקטעים באות עוד שתי תוספות, לעתים יחד ולעתים בנפרד. התוספת הנפוצה יותר היא בקשה כללית לגאולה, הפותחת בצירוף 'ויבוא (ה)גואל',

20 לכאורה אפשר לטעון שהנוסחים הקצרים כדוגמת 'אמן בימינו' או 'אמן בימינו תִּבָּנה' הם רמיזות מקוצרות לאמירת הפסקאות הרחבות יותר; אולם בדיקת כתבי היד מלמדת שאפשרות זו איננה סבירה. כאשר רשמו מעתיקי הגניזה רמזים כאלה הם נהגו לסמנם בסימן כלשהו. לדוגמה ידועים לנו ארבעה עשר קטעי גניזה המציינים לפסקה הדומה 'תבנה ציון בימינו והעלנו לתוכה בשמחה [...]', ששולבה בסדרי ההושענות (ראו: סדור רב סעדיה גאון [לעיל הערה 7], עמ' רלח). באחד עשר מן הקטעים הובאה הפסקה בלשון מקוצרת ('תבנה', 'תבנה ציון' וכדומה); אך בכל המקרים האלה סומן הקיצור בצורה מובהקת. לעתים נוסף על התיבה הציון 'וגו'' (כך למשל בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 129.38 ובכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 122.216); לעתים נרשם קו עילי על התיבה כולה או על חלק ממנה (כגון בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 157.1 ובכ"י קיימברידג', וסטמינסטר קולג' Lit. II.98); ולעתים צייר המעתיק מעין צורת פרח מעל לתיבה 'תבנה' (כך בכ"י פרנקפורט, הקהילה היהודית 99). והנה בכל עשרות הנוסחים הקצרים שבקורפוס שלנו לא נרשם סימן קיצור מעין אלו אלא פעם אחת: בכ"י פה נרשם 'אמן בימינו וג'', וזה יוצא מן הכלל המעיד על הכלל, כלומר שבמקום שאין סימן קיצור מדובר בלשון המלאה (בשני כתבי יד נוספים [מח, פב] נרשמה לאחר 'בימינו' הוראה כללית לסיים את ברכת המזון כולה; בשני מקרים אלו קיצרו המעתיקים והשמיטו כליל את הברכה הרביעית של ברכת המזון, וברור אפוא שההוראה כוונה לאמירת ברכה זו, ולא להרחבה של פסקת 'אמן בימינו'). יתר על כן, בחלק מכתבי היד נעשה שימוש בסימני קיצור כגון 'וגו'' או 'כול' במקומות אחרים (כך למשל בכ"י א, יט, כח, לז, מג, נח, עא), ועל רקע זה בולט במיוחד היעדר סימן כזה בציון 'אמן בימינו' באותם כתבי יד עצמם. ומכל מקום ברוב קטעי הסידורים הנדונים כאן נכתבו לשונות הברכות במלואן ולא בקיצור, ואף פסוקים שגורים כגון 'פותח את ידך' (תה' קמה 16) ו'ואכלת ושבעת' (דב' ח 10) הובאו במלואם ללא כל קיצור (כך למשל בכ"י ה, לה, סא, סג, נה), וחזקה על מעתיקיהם שגם את פסקת 'אמן בימינו' כתבו כפי שנאמרה ולא בקיצור. עוד יש לציין שאם רק בקיצור עסקינן סביר היה למצוא לפחות בחלק מן המקרים רמז שרירותי כגון מילה או שתיים בלבד מראשית הפסקה, אולם בכל המקרים מדובר ברישום שיש בו מובן כשלעצמו. לבסוף יש לציין שנוסח קצר שאין סיבה לראות בו רמז, בא בתשובת רב נטרונאי גאון שתידון להלן.

21 על התופעה של הוספת מילות זירוז בתפילת העמידה ראו: א' ארליך, תפילת העמידה של ימות החול: נוסחי הסידורים בגניזה הקהירית: שורשיהם ותולדותיהם, ירושלים תשע"ג, עמ' 15.

22 מובן שקטעים אלו, שיש בהם התייחסות ישירה לקהל בגוף שני רבים, נועדו לשימוש במעמד של שלושה מברכים לפחות. לעומת זאת טקסטים אחדים נועדו גם למעמד של מברך יחיד. ראו על כך להלן בהערה 34.

23 התיבה הראשונה נכתבה בדרך כלל בכתיב חסר, אך אין ספק שמדובר בצורת נפעל (תִּבָּנה) ולא בצורת קל (תִּבְנה), במקביל לצורת 'תִּכון' בהמשך הפסקה (שגם היא נכתבה בדרך כלל בכתיב חסר). בכתבי היד המנוקדים נרשם חיריק מתחת לתי"ו בצורה 'תבנה' (למשל כ"י יג, לט, מד); ובשני כתבי יד נוספים נכתבה הצורה בכתיב מלא: 'תיבנה' (כ"י י, מז).

והנמשכת בדרך כלל בביטוי 'וַיפרקנו מצרינו' (תה' קלו 24).[24] התוספת האחרת פותחת במילות הפסוק 'וארמון על משפטו יֵשב' (יר' ל 18), ולעתים נוספה עליה בקשה לנפילת מלכות הרשעה.[25]

ענפי נוסח 1–2 הסתפקו בחלק הראשון, הכולל את מילות הזירוז בלבד. במקרים אלו מילות הזירוז דבוקות למילה 'אמן', המאשרת את הבקשה לבניין ירושלים, ומוסיפות על בקשה זו זירוז. אולם בשאר ענפי הנוסח נמשכה הפסקה לאחר מילות הזירוז בבקשה מפורשת לבניין ציון, והיה בכך כדי לשנות את מעמד הפסקה כולה. לאור הבקשה 'תבנה ציון' כבר לא היה הכרח להבין את מילות הזירוז שבהתחלה כאמירת זירוז הדבוקה ל'אמן' שקדם לה. להפך, במקרים אלו אפשר לראות את הפסקה כולה כאמירה עצמאית, שמילות הזירוז מתפקדות בה כצירוף יחס המוסב על הבקשה שלאחריהן: 'בימינו ובימיכם תבנה ציון'. מבחינת התפתחות הפסקה, נראה כי החלק הראשון – המצוי בראש כל קטעי הפסקה[26] – הוא החלק הקדום, וכשצמח לראשונה הוא היה מקושר ומופנה לתיבה 'אמן' שקדמה לו. ואולם ככלל התיבה 'אמן' מסיימת עניין ואין אחריה המשך, ואפשר לשער כי כעבור כמה דורות כבר התקשו להבין את פשר הצירוף 'בימינו ובימיכם', שעמד לכאורה תלוש ללא כל פועל; וכדי לתקן את המצב הוסיפו את החלק השני של הפסקה. אפשר ששלב ראשון בהרחבת הפסקה משתקף בענף 3, שנוספה בו המילה 'תבנה' לבדה. בנוסח זה הפסקה אכן כוללת משפט שלם, אך הוא עדיין נשען על חתימת הברכה שלפניה, שצוין בה נושא המשפט. לעומת זאת בענפי נוסח 4–7 הנושא מופיע בפסקה באופן מפורש: 'תבנה ציון', וכך יוצא שהפסקה עצמאית לגמרי, ושהבנתה איננה תלויה בברכה שקדמה לה.[27]

24 בשלושה מכתבי היד (פ, לו, נ), במקום 'ויפרקנו מצרינו', הובאה פסקה ארוכה הכוללת את האמירה 'ואף על פי שאכלנו ושתינו חרבן בית מקדשך הגדול לא שכחנו' (בכ"י נ הושמטה התיבה 'ואף', כנראה בטעות). אמירה זו מוכרת מנוסח הקבע של הברכה השלישית עצמה, שבו היא מופיעה בכמה וכמה קטעי גניזה (למשל כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 2763.18–19; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 230.61; כ"י פריז, מוצרי I.130), וכן בכמה סידורים אירופיים (למשל כ"י מוסקווה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג 746 [סידור כמנהג רומניא מן המאה החמש עשרה]; כ"י פרמה, פלטינה 1782 [דה רוסי 89; ריצ'לר 1089; סידור כמנהג רומניא מן המאה החמש עשרה]; כ"י פריז, הספרייה הלאומית hébr. 599 [סידור כמנהג רומא מן המאה השלוש עשרה]). אף בימינו אמירה זו נוהגת בנוסחים של עדות המזרח, כחלק מפסקת 'רצה' בשבת. ראו למשל: סידור קורן כמנהג ק"ק ספרדים, בעריכת ח"ד בניהו, ירושלים תשע"ב, עמ' 820.

25 בכמה מכתבי היד הפסקה גולשת הישר לאמצעה של הברכה הרביעית של ברכת המזון, בלי ציון לאמירת 'ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם'. תופעה זו עולה בכ"י ד[1], ה, כ, לא, לה, לז (בכ"י ד[1] ובכ"י לא המעבר נעשה באמצעות הצירופים 'כמאמר מלכינו' / 'כמאמר קדושינו'). תופעה מעניינת זו ראויה לדיון בפני עצמה, ואנו מתכוונים לעסוק בה במקום אחר.

26 בשום מקרה לא מצאנו את החלק השני של הפסקה ('תבנה ציון' וכו') בלי שהופיעו לפניו מילות הזירוז שבחלק הראשון. יוצא מכלל זה רק כ"י פח, שהבקשה לבניין ציון הובאה בו מיד לאחר 'אמן'; אך מדובר בעדות יחידאית, ונראה כי אין זו אלא אשגרה בלבד.

27 בהקשר זה ראויים לציון עשרה קטעים שהובא בהם הצירוף 'במהרה בימינו' נוסף על המילה 'בחיינו': בכ"י יא, יג, כז, לד, מא הובא הצירוף 'במהרה בימינו' לאחר התיבה 'בחיינו', לעתים בתוספת 'אמן' לאחר 'בחיינו', ובכ"י לב, לו, מט, עז, פד הובא הצירוף 'במהרה בימינו אמן' לפני 'בחיינו'. בכל עשרת הקטעים הללו נמשכת הפסקה לאחר מכן בבקשה 'תבנה ציון' וכו'. דוגמה לכך יש בכ"י כז, המייצג את ענף 5 בטבלה שלמעלה: 'אמן בחיינו במהרה בימינו תבנה ציון ברנה ותכון עבודה בירושלם'. הכפילות שבמילות הזירוז כאן מאפשרת להן להשתמע לשתי פנים, הן על הברכה שקדמה להן והן על הבקשה שלאחריהן.

לפשר התהוותה של הפסקה

התהוותה של הפסקה החדשה בין שתי הברכות הקבועות של ברכת המזון היא תופעה יוצאת דופן מבחינת דרכי התפתחותן של תפילות ישראל, וניתוח פִּשרה עשוי ללמד על כמה תהליכים ליטורגיים חשובים. המציאות הליטורגית בסוף ברכת ירושלים בברכת המזון לפני שהתפתחה הפסקה החדשה עולה כאמור מן התלמוד הבבלי: המברך, הן ביחיד והן בציבור, ענה 'אמן' בסוף הברכה. מצב ראשוני זה מתועד בעשרות רבות של סידורים מתקופת הגניזה שנרשם בהם 'אמן' בלבד בסוף ברכת ירושלים שבברכת המזון.

מענה עצמי זה תפקידו היה לחזור ולאשר בעזרת התיבה 'אמן' את מה שנאמר בברכת ירושלים. מובן שהיה זה חיקוי של עניית ה'אמן' הרגילה מפי השומע בלבד, אך כאן הועתק המענה לדברי המברך עצמו. כבר עמדו במחקר בהקשר אחר על התופעה של מענה עצמי בשיח הליטורגי. נפתלי וידר הראה בדוגמאות אחדות שהתיבה 'אמת' שימשה כמענה של המתפלל על דברי עצמו, ואף ציין שתופעה זו, בשינוי פנים מסוים, גלויה ועומדת במה שנקבע לסמוך את התיבה 'אמת' לסיומה של קריאת שמע.[28]

המענה העצמי בסוף הברכה היה עד מהרה לנקודת משען להתרחבות ולהתפתחות של מעין שלוחה של ברכת ירושלים מחוץ לגבולה של הברכה. העובדה שמדובר בחלק מברכת ירושלים הכשירה את הקרקע לראות בהתפתחות זו מעין הרחבת המענה ומעין פסקת משנה של ברכת ירושלים, ולא פסקה חדשה לגמרי.

אין ספק שבתקופת התעודות שאנו דנים בהן נאמרה הפסקה כולה מפי המברך, ולא – כפי שאולי נראה לכאורה – מפי השומעים.[29] מעתיקי קטעי תפילה שנשתמרו בגניזה נהגו לעתים קרובות להקדים לפסקאות שנועדו להיאמר מפי הקהל הוראה מפורשת, בנוסח 'ועונין', 'גיבון' וכיוצא באלה. תופעה זו עולה בהעתקות של הזימון שלפני ברכת המזון, באשר למענה 'ברוך שאכלנו משלו וכו'';[30] בהעתקות של קדיש, באשר למענה 'יהא שמיה רבה';[31] וכן בהעתקות של 'ברכו', באשר למענה 'ברוך

28 נ' וידר, 'נוסחה עתיקה בברכות ההפטרה שנשתקעה', ש' אליצור ואחרים (עורכים), כנסת עזרא: ספרות וחיים בבית הכנסת: אסופת מאמרים מוגשת לעזרא פליישר, ירושלים תשנ"ה, עמ' 35–38 (נדפס שוב: הנ"ל, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, א, ירושלים תשנ"ח, עמ' 219–222).

29 נראה שפליישר סבר שהפסקה נאמרה מפי הקהל. ראו: ע' פליישר, 'קטעים מקובצי תפילה ארץ־ישראליים מן הגניזה', קבץ על יד, יג [כג] (תשנ"ו), עמ' 102, הערה 37 (נדפס שוב: הנ"ל, תפילות הקבע בישראל בהתהוותן ובהתגבשותן, א, בעריכת ש' אליצור וט' בארי, ירושלים תשע"ב, עמ' 612); הנ"ל, 'שרידים נוספים מקובצי תפילה ארץ ישראליים מן הגניזה', קבץ על יד, טו [כה] (תשס"א), עמ' 15 (נדפס שוב: שם, עמ' 715).

30 ידועים לנו בסך הכול חמישים ותשעה קטעי גניזה שנרשם בהם המשפט 'ברוך שאכלנו משלו'. תשעה מהם לקויים ואין לדעת מה היה כתוב בהם לפני כן. מתוך חמישים הקטעים הנותרים, בעשרים וחמישה, כלומר במחציתם, קודם למשפט הציון 'עונין', 'גיבון' או כיוצא באלה. דוגמאות לכך ראו: כ"י פריז, מוצרי I 98.3; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 104.27; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 156.11; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 157.9; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 289.125.

31 דוגמאות להוראה לפני 'יהא שמיה רבה' ראו: כ"י סינסינטי, היברו יוניו קולג' 1088.40 (1235); כ"י לונדון, הספרייה

ה' המבורך לעולם ועד'.[32] אמנם המעתיקים לא נהגו כך בכל מקרה ומקרה, ויש כתבי יד שנרשם בהם מענה ציבורי ללא כל ציון; אך בחלק ניכר של קטעי הגניזה יש הוראות מפורשות שהועידו את המענה לקהל, ולפיכך צפוי היה שבקורפוס הכולל סך משמעותי של קטעי תפילה יימצאו כתבי יד הכתובים כך. והנה בשמונים ושמונת הקטעים שבקורפוס שלפנינו אין ולו הוראה אחת כזאת שהועידה את פסקת 'אמן בימינו' לקהל.[33] להפך, ברוב המקרים הועתקה הפסקה ברצף אחד עם הברכה שלפניה ועם זו שלאחריה, בלי להבחין כלל בינה ובין יתר חלקי ברכת המזון, וברור אפוא שהפסקה נאמרה מפי המברך ולא מפי הציבור. כך עולה במפורש גם מן המובאה מתוך סידור רב עמרם גאון שתידון בהמשך. לאחר שהורה רב עמרם למברך 'ועונה אמן' הוא הביא את התנגדותו של רב נטרונאי לאמירה המורחבת 'אמן במהרה בימינו'. ההתנגדות כוונה אפוא בבירור לאמירת הדברים מפי המברך. יתר על כן, ברבים מנוסחיה הפסקה כוללת פנייה לקהל ('בימיכם' או 'בחייכם'), ופנייה כזאת מתאימה להיאמר מפי המברך דווקא.[34] לא מיותר לציין שגם היום נאמרת הפסקה מפי המברך במסורת יהודי מרוקו ובמסורת יהודי תימן (נוסח שאמי). לא מן הנמנע כמובן ששומעי הברכה מן הציבור הצטרפו לאמירת הפסקה כולה, כפי שבוודאי הצטרפו כולם לאמירת ה'אמן' מפי המברך בסוף הברכה.

אפשר לשער ששני גורמים נוספים השפיעו על צמיחת הפסקה החדשה. הגורם האחד היה הכיסופים העזים לבניין ירושלים ולגאולה, שהביאו את המתפללים לתור אחר כל הזדמנות לבקש על בניין ירושלים. כיסופים קבועים אלה התגברו במיוחד בתקופת הגניזה, שהתאפיינה במתח משיחי רב.[35] השאיפה להדגיש את כיסופי הגאולה ואת הדחיפות שבדבר מצאה פורקן לא מועט כבר בברכת ירושלים גופה: תוספות של מילות זירוז כגון 'בימינו'[36] או 'בקרוב' מצויות בשפע בנוסחי

הבריטית Or. 12378.13; כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 920.9; כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 920.10; כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 2919.14 (בקדיש הראשון).

32 דוגמאות להוראה לפני 'ברוך יי המבורך' ראו: כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 920.10; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 10.283; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS J 504.

33 אמנם בחלק מכתבי היד שבקורפוס יש נוסחים מפויטים ולא קטעי תפילה רגילים; אך ברוב הקטעים מועתק נוסח הקבע של ברכת המזון, וצפוי היה שתימצא בהם הוראה מפורשת כדוגמת 'ועונין'. אכן בכמה מן הקטעים הללו מופיעה הוראה מפורשת כזאת בהקשר של תפילות אחרות, ועל רקע זה בולט במיוחד היעדרה בפסקת 'אמן בימינו'. למשל בכ"י לח ובכ"י סה יש הוראות לציבור בהעתקת הזימון, לפני המשפט 'ברוך שאכלנו'; ובכ"י כד מופיעה הוראה לציבור בהקשר של 'ברכו', לפני 'ברוך ה' המבורך לעולם ועד'.

34 יש לציין גם לאוסף של סידורים ליחיד על פי מנהג ארץ ישראל שפרסם פליישר, ושבו התוספת 'בימינו' מופיעה בסוף העתקה של ברכת המזון; שם ודאי נאמרה התוספת מפי המברך, שכן מדובר במברך יחיד. ראו: פליישר, קטעים (לעיל הערה 29), עמ' 181.

35 על תקוות משיחיות לגאולה קרובה שעלו מעדויות הגניזה: ראו: מ"ע פרידמן, הרמב"ם, המשיח בתימן והשמד, ירושלים תשס"ב, עמ' 9–48.

36 ברוב נוסחי הברכה מן הגניזה הקהירית נרשם משפט שלשונו הרווחת היא: 'ומלכות בית דוד תחזירה למקומה', ובמקרים רבים נוסף לאחר מכן: 'בימינו' (כך למשל בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 153.7; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 157.21; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 236.52 ועוד רבים). הדמיון שבין נוסח הברכה ובין נוסח הפסקה שלאחריה בולט בכ"י פילדלפיה, אוסף מוזאון אוניברסיטת פנסילווניה e16518 (כ"י כו במחקר הנוכחי), שבו המעתיק התבלבל לגמרי בין השניים: לאחר שסיים את הברכה השלישית הוא התחיל להעתיק את פסקת 'אמן בימינו', אך באמצע הפסקה גלש חזרה לתוך הברכה שלישית. הוספות

ברכת ירושלים שבברכת המזון. בקטעים רבים נוספה בקשה בלשון מעין 'ויבוא אליהו ומשיח בן דוד בחיינו'.[37] באמירת ה'אמן' שלאחר הברכה נמצאה הזדמנות נוספת להביע את הדחיפות בצורך בניין ירושלים והגאולה.

גורם נוסף שהשפיע על התהוות הפסקה החדשה הוא שנקודה זו בברכת המזון יש בה היבט של סוף עיקרה של ברכת המזון ומעבר לברכה שנספחה מאוחר יותר, ושנותרה נחותה מבחינת מעמדה הליטורגי. הדבר נקשר לסוגיית הבבלי: 'אביי עני ליה בקלא כי היכי דלשמעו פועלים וליקומו, דהטוב והמטיב לאו דאורייתא. רב אשי עני ליה בלחישא, כי היכי דלא נזלזלו בהטוב והמטיב'. שני המנהגים שנקטו האמוראים באופן אמירת ה'אמן' מעידים שבמקום הזה בברכה נוצר מרווח בין ברכת ירושלים, שהיא מדאורייתא, ושהיא סופה של עיקר ברכת המזון, לבין ברכת 'הטוב והמיטיב', שהיא מדרבנן, ושעל כן אמירתה אינה חשובה באותה מידה. נקודת מפנה זו הזמינה לא רק אמירת 'אמן' על עיקר הברכה אלא גם הוספת בקשות כדרכן של תוספות הנספחות לסופי יחידות. ואכן יש דמיון עקרוני בין הפסקה שלנו ובין פסקאות 'הרחמן' הבאות בסוף ברכת המזון, ושגם בהן יש כמה וכמה בקשות לבניין ירושלים, לחזרת מלכות האל ולביאת הגואל.[38]

בהקשר זה ראויה לציון מיוחד התיבה 'בימיכם' (או 'בחייכם'), הקיימת בנוסחים רבים של הפסקה. פנייה כזאת לציבור הסועד זרה מאוד בהקשר של ברכת המזון, המנוסחת כל כולה בגוף ראשון רבים כפנייה להקב"ה. למעשה מקבילים לה רק הצירופים 'תתברכו באלהי', 'תושעו באלהי' ו'כולכם ברוכים', המועתקים בסוף ברכת המזון בקטעי גניזה רבים.[39] מתוך כך עולה כי הפנייה 'בימיכם' משקפת גישה שלפיה יש בנקודה זו אתנחתא של ממש.

מקומו של המנהג

בספרות המחקר השתרשה הדעה שאמירת פסקת 'אמן בימינו' לאחר ברכת ירושלים הייתה מנהגם של בני ארץ ישראל, בניגוד למנהג בני בבל, שנאמר בו 'אמן' בלבד. יעקב מאן ניסח קביעה זו בנחרצות על יסוד שני נתונים עיקריים.[40] האחד הוא העובדה שבקטעים של מנהג ארץ ישראל שפרסם נמצאו

של 'בימינו' מצויות גם בקטעי גניזה שהועתקו בהם נוסחים מפויטים של ברכת המזון. למשל בחטיבה השלישית של הפיוט 'בורא עולם' בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה Or. 1080 15.4, נוספה התיבה 'בימינו', אף על פי שהיא חורגת ממקצב הפיוט (ראו: א' שמידמן, 'ברכות המזון המפויטות מן הגניזה הקהירית: מבוא ומהדורה מדעית', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר־אילן, תשס"ט, עמ' 278). כמו כן בפיוט 'אנקת שיח שועי' הטור 'שובבינו לאולמך' בכ"י אוקספורד, בודליאנה Heb. d. 41.77, הורחב ונרשם שם: 'שוב תשוב בימינו לאולמך' (ראו: שם, עמ' 521).

37 ראו למשל: כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 5557 Q 18-19; כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 2842.28-30; כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 2138.9.

38 דוגמאות לבקשות גאולה מעין אלה: 'הר<חמן> יבנה ביתו והיכלו בחיינו ובימינו' (על פי עותק קדום של ברכת המזון בסידור רשב"ן, כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 5557 C 1-7, דף 2ב); 'הרחמן יביא משיחו בימינו' (כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 101.67).

39 ראו למשל בכ"י ד', לה, לז במחקר הנוכחי.

40 ראו: J. Mann, 'Genizah Fragments of the Palestinian Order of Service', *HUCA*, 2 (1925), p. 333 (reprinted:

נוסחאות מורחבות של הפסקה שכוללות בקשה לנפילת 'מלכות הרשעה' / 'רומי' וכמיהה לגאולה במהרה.[41] מאן ראה בנוסחאות אלה את הנוסח המקורי, ואת הנוסחה שאינה כוללת בקשה לנפילת 'מלכות הרשעה' הסביר כתוצאה של צנזורה. את תוכן הפסקאות האלה הסביר בהתאם להלך הרוח ששרר בארץ ישראל תחת עולו הכבד של השלטון הביזנטי.

לטענה בדבר זיקת תוכן הפסקה לארץ ישראל נוספה העדות שהובאה בסדר רב עמרם גאון על התנגדותו של רב נטרונאי לתוספות על ה'אמן' שלאחר ברכת ירושלים: 'ועונה אמן, דאמר רב נטרונאי גאון זצ"ל: אין מנהג בישיבה ולא בבבל כולה לומר בברכת המזון בברכה רביעית "אמן במהרה בימינו", אלא [אמן בלבד]'.[42] לדעתו של מאן התנגדות זו כוונה למנהגם של בני ארץ ישראל.

החלוקה החדה הזאת בין מנהג ארץ ישראל לבין מנהג בבל קיבלה חיזוק מדברי פליישר על סמך רישומה של התוספת 'אמן בימינו' בסוף ברכת ירושלים מפויטת בקטע של סידור ארץ ישראלי מובהק.[43] מתוך טענותיו של מאן השתמש פליישר רק בזו הנוגעת לעדות הבבלית של רב נטרונאי, ומן התוספת הקצרה שהביא בדיונו עולה שהוא לא ייחס משקל משמעותי לטענה התוכנית של מאן.[44] אולם בדברי פליישר יש טענה נוספת, החשובה מבחינה מתודולוגית. הקטע שבאה בו התוספת על ה'אמן' שעסק בה בדיונו, הוא חלק מסידור ארץ ישראלי מובהק. שייכותו של הקטע לארץ ישראל מוכחת לא רק מן התוספת על ה'אמן', אלא מנתונים ליטורגיים נוספים, מחוץ לשדה המצומצם של ברכת המזון: הקטע נכתב בידי סופר שהתמחה בהעתקת סידורים ארץ ישראליים, ויש בו לשונות תפילה ארץ ישראליות מובהקות בתפילת ערבית ומוסף, ביוצר המפויט ובקידוש.[45]

עם זאת בדיקת הממצאים בהיקף רחב יותר אינה מאפשרת חלוקה חדה זו.[46] תפוצתם של קטעי ברכת המזון בלשון של קבע שיש בהם תוספות קצרות או ארוכות על ה'אמן' מגיעה כמעט למחצית מקטעי ברכת המזון שנמצאו בגניזה. תפוצה כזאת של מנהג ארץ ישראלי בקטעי תפילת הקבע שנמצאו בגניזה עולה בהיקפה בהרבה על הקיים בתחומי תפילה אחרים.[47] גם תפוצת רישומן של

The Collected Articles of Jacob Mann, III, Gedera 1971, p. 416)

41 ראו לעיל בטבלה הנוסחים ענפים 6–7.

42 לשון הדברים וההשלמה על פי י' ברודי, תשובות רב נטרונאי גאון, ירושלים וקליבלנד 1994, עמ' 163. וראו: סדר רב עמרם גאון, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' מו.

43 ראו: פליישר, קטעים (לעיל הערה 29), עמ' 102, הערה 37; וכן: הנ"ל, שרידים (לעיל הערה 29), עמ' 15–16.

44 גם על פי הממצאים של המחקר הנוכחי רוב התוספות על ה'אמן' אינן כוללות אמירות כנגד 'מלכות הרשעה' או 'רומי', ורבות מאוד התוספות הקצרות.

45 לפרסום הקטע ראו: פליישר, קטעים (לעיל הערה 29), עמ' 177–181. מאן היה מסופק אם הקטעים שהופיעו בהם ברכות המזון שפרסם הם ארץ ישראליים טהורים. לדבריו 'It is difficult to ascertain whether they represent the purely Palestinian custom though they differ appreciably from Amram's text' (מאן [לעיל הערה 40], עמ' 332 [עמ' 415]). לאמתו של דבר רק קטע אחד מתוך ארבעת הקטעים שהביא מאן (קטע 20) שייך בוודאות למנהג התפילה של בני ארץ ישראל; בשלושת הקטעים האחרים אין סימנים חד־משמעיים של מנהג ארץ ישראל.

46 החוקרים התמקדו מטבע הדברים בעיקר בקטעי סידור ארץ ישראליים שפרסמו. במחקר הנוכחי נבחנו יותר מ־200 קטעי ברכת המזון מן הגניזה הקהירית ששרד בהם סופה של ברכת ירושלים.

47 סידורים כמנהג ארץ ישראל שיש בהם לשון קבע של תפילת העמידה הם כ־10 אחוזים בלבד מכלל הסידורים שבגניזה.

פסקאות התוספת האלה בסידורים של מנהגי תפילה מאוחרים יותר, עולה בהרבה על מידת התפוצה הרגילה של לשונות תפילה ארץ ישראליות מובהקות – הן נמצאות במנהגי ארם צובה, רומניא, כפא, איטליה, ספרד ודרום צרפת.[48]

נוסף על כך בדיקה מעמיקה של קטעי הסידורים מן הגניזה מלמדת שהחלוקה בין מנהג ארץ ישראל לבין מנהג בבל אינה תואמת בדיוק את התפלגותן בפועל של לשונות הפסקה האמורה. יש להביא בחשבון שחלק גדול מקטעי ברכת המזון שבגניזה הם מעין ברכונים, שנרשמו בהם רק הברכות עצמן, ועובדה זו מקשה לאפיין את הקטעים על פי מנהג התפילה הרחב. אך בחינה של קטעי ברכת המזון שאפשר לאפיין אותם בוודאות כקשורים למנהג תפילה ארץ ישראלי או בבלי מלמדת שאין בהם חלוקה מובהקת בין המנהגים באשר לפסקה זו.[49] למשל בקטע הגניזה הארץ ישראלי המובהק[50] כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS J 506 נרשם 'אמן' בלבד לאחר ברכת ירושלים המפויטת;[51] ובקטע ניו יורק, בית המדרש לרבנים ENA 3256.15-16, שגם הוא על פי מנהג ארץ ישראל,[52] נרשם כמעט בוודאות 'אמן' בלבד לאחר לשון קבע של ברכת ירושלים.[53] מנגד ברוב הסידורים על פי מנהג בבל נכתב 'אמן' בלבד, אך בכמה וכמה סידורים בבליים מובהקים הובאו התוספות על ה'אמן'. לדוגמה בכ"י סנקט פטרבורג, ספרייה לאומית Evr. III B 122 (כ"י כד במחקר הנוכחי) נרשם בסוף ברכת

48 במנהג רומניא ראו למשל: כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים Ms. 4079.5; כ"י פרמה, פלטינה, 1782 (דה רוסי 89; ריצ'לר 1089); במנהג רומא ראו למשל: כ"י פריז, הספרייה הלאומית héb. 599; כ"י קלוז', האקדמיה הרומנית, Ms. O 301; במנהג ספרד ראו למשל: כ"י פרמה, פלטינה 1738 (דה רוסי 386; ריצ'לר 1080); במנהג דרום צרפת ראו למשל: כ"י רומא, קזנטנזה 2741; כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים Ms. 4058; במנהג איטליה הפסקה נרשמה ב'סדר חיבור ברכות' (על פי העתקת שכטר, כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים Ms. 8402); ובמנהג ארם צובא ראו: סידור תפילות כפי מנהג ק"ק של ארם צובא, ונציה רפ"ז (מהדורת פקסימיליה ירושלים תשס"ז), דף קפה ע"ב. וראו גם: L. Finkelstein, 'The Birkat Ha-Mazon', *JQR*, 19 (1928-1929), pp. 255-258; וכן: פליישר, שרידים (לעיל הערה 29), עמ' 15–16.

49 בשלב זה של המחקר ייחוסה של ברכת המזון בוודאות למנהג בבלי או למנהג ארץ ישראלי יכול להסתמך על אחד משני נתונים: סימנים בסידור מחוץ לברכת המזון המעידים על שייכותו למנהג ארץ ישראל או למנהג בבל; לשון הזימון 'נברך על המזון שאכלנו' וכו' בברכת המזון עצמה, המשייכת את הברכה למנהג ארץ ישראל. ראו על כך בהרחבה: א' ארליך וא' שמידמן, 'קטעי ברכות מזון מן הגניזה עם לשון זימון על פי מנהג ארץ ישראל הקדום', גנזי קדם, ח (תשע"ב), עמ' 37–79.

50 בנוסח ההגדה שבקטע באה ברכת 'זוכר הברית', ולשון הזימון שבה 'נברך על המזון שאכלנו'.

51 לפרסום הקטע ראו: I. Abrahams, 'Some Egyptian Fragments of the Passover Hagada', *JQR*, o.s. 10 (1898), pp. 46-67; וכן: ארליך ושמידמן, קטעי ברכות (לעיל הערה 49), עמ' 98–99. גם בברכת מזון מפויטת לאבל בשבת שבכ"י אוקספורד, בודליאנה Heb. g. 2.45 (נויבאואר 2700) בא בסוף ברכת ירושלים 'אמן' בלבד. על האפיון הארץ ישראלי של כתב יד זה ראו: ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ־ישראליים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 26 ובמקומות נוספים על פי המפתח. בדיקה של כל הקטעים המפויטים של ברכת המזון מן הגניזה שהועתק בהם סופה של ברכת 'בונה ירושלים', ושלאחר החתימה נוספה בהם אמירה כלשהי (קטעים שלא נרשם בהם דבר לאחר החתימה לא הובאו בחשבון, שמא הסופר מיזמתו לא רשם מה שאינו חלק אינטגרלי של הפיוט), מעלה שבכשליש מן הקטעים נרשם 'אמן' בלבד ובשני שלישים נרשם 'אמן' עם תוספת קצרה או ארוכה.

52 לשון הזימון: 'נברך על [ה]מזון שאכלנו מש[לו] ומטו[בו] חיינו'.

53 העתקה של קטע זה ראו: ארליך ושמידמן, קטעי ברכות (לעיל הערה 49), כ"י א.

ירושלים 'אמן בחיינו';[54] בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 153.69, המתחבר לכ"י T-S NS 273.31 שם (כ"י נו), נרשם לאחר ברכת ירושלים 'אמן בימינו תבנה';[55] ובכ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים ENA 2842.28-30 (כ"י יט) נרשם 'אמן בימינו תבנה'.[56]

אי אפשר אפוא לראות ברישומן של תוספות על ה'אמן' שלאחר ברכת ירושלים עדות על מקורה של לשון הברכה במנהג ארץ ישראל. וגם להפך, רישומה של 'אמן' בלבד אינו יכול להיות אבן בוחן למקורה הבבלי של לשון הברכה. אנו מציעים לשרטט את הקו העמום שבין שני המנהגים במקום שונה מעט. על פי מספרם המוגבל של המקורות שבידינו מסתבר שבתקופת התלמוד התקיים הן בארץ ישראל והן בבבל הנוהג שלאחר ברכת ירושלים אומר המברך 'אמן' בלבד. התרחבות הנוהג הזה להוספת ביטויי דחיפות ומידיות על הבקשה לבניין ירושלים ולגאולה קרובה הייתה כנראה התפתחות לא ממוסדת, אולי עממית, שנבעה ממאוויים מובנים בתודעת הגלות ומדחפים משיחיים שרווחו כאמור בתקופת הגניזה. סביר שמקור התוספת באזורי השפעתו של מנהג ארץ ישראל, אך אין הכרח בדבר, וגם אין לראות בכך עיקר. בתקופת הגניזה, שמקורותינו מעידים עליה בשפע רב, עולות עדויות על התפשטותו של נוהג זה למקומות שונים במזרח, ואין להוציא מכלל זה את בבל גופה. דווקא הבעת התנגדותו של רב נטרונאי לנוהג זה עשויה ללמד על קיומו בתחום השפעתן של ישיבות בבל. ספק עד כמה יש לראות בדברי רב נטרונאי עדות היסטורית מקיפה על 'בבל כולה'. על כל פנים עמדתו ההלכתית היא העיקר שבבסיס דבריו, ולכך כיוון רב עמרם בהביאו את הדברים. יש לשים לב שבכל הסידורים הגדולים שיצאו מידי חכמי הלכה של אותו הזמן מקוים המנהג של אמירת 'אמן' ללא כל תוספת. מלבד סדר רב עמרם גאון כך הוא בסידורי רב סעדיה, ר' שלמה בן נתן והרמב"ם.

נראים הדברים אפוא שאת הקו העמום שבין שני המנהגים בתקופת הגניזה יש לשרטט בין שתי מגמות של ההתפתחות הליטורגית באותה העת: מצד אחד הנטייה העממית להוסיף עוד ועוד ביטויי כמיהה לבניין ירושלים ולגאולת העם בזמנם של המברכים, ומצד אחר התנגדותם של חכמי ההלכה להתפתחות זו, התנגדות שהובעה במפורש בדברי רב נטרונאי, ושיישומה ניכר בסידורים הסמכותיים של אותה התקופה. מטבע הדברים הייתה ידה של הסמכות ההלכתית תקיפה יותר בבבל עצמה, והיא הלכה והתרופפה בשולי תחום השפעתה.

סיכום

במחקר זה הצגנו את פסקת 'אמן בימינו', על נוסחיה הרבים והמגוונים, הקצרים והארוכים, ותיארנו

54 על כתב יד זה ועל כמה כתבי יד המצטרפים אליו ראו: ש' אברמסון, 'לתולדות "הסידור"', סיני, פא (תשל"ז), עמ' קפא–רכז. נוסח ברכת ירושלים מובא שם בעמ' רכד. על זיקתו של החיבור לסדר רב עמרם גאון ראו: סדר רב עמרם גאון (לעיל הערה 42), עמ' 8.

55 אופיו הבבלי של כתב היד נלמד מחתימת 'גאל ישראל' בברכת הגאולה של קריאת שמע. במנהג ארץ ישראל לשון החתימה הייתה 'צור ישראל וגואלו'. ראו: ירושלמי, ברכות א, ה (ג ע"ד; טור 12, שו' 10).

56 במקור זה הקידוש וההבדלה הם על פי מנהג בבל. ראו: כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 1750.1-8: 'אמן בימנו'; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 152.5: 'אמן בחיינו ו[....] ציון עירך'.

את הגורמים הליטורגיים שסללו את הדרך להתהוותה התמוהה לכאורה של פסקה זו באמצע ברכת המזון. מבחינת התפתחות הטקסט נמצא שבשלב הקדום כללה הפסקה רק מילות זירוז, שהוסבו על ה'אמן' המאשר את הברכה השלישית של ברכת המזון, ואילו בשלב מאוחר התפתחה הפסקה לבקשה עצמאית, שיש לה עמידה בפני עצמה. הפסקה התחבבה על קהלים שונים, הן כאלה שהיו נתונים להשפעת מנהג התפילה הבבלי והן כאלה שהיו נתונים להשפעת מנהג התפילה הארץ ישראלי, ויש לה תיעוד רב בקטעי הגניזה. עם זאת המהלך הליטורגי יוצא הדופן שהביא להתהוות הפסקה עורר התנגדות מצד חכמי ההלכה. במרוצת הדורות אכן הושמטה הפסקה מרוב סידורי התפילה, אך היא עדיין שורדת – בגרסתה הארוכה והמלאה ביותר – בכמה מנהגי תפילה הנוהגים בימינו.[57]

57 כך במנהג תימן, נוסח שאמי (ראו למשל: סידור פאר התפילה לימות השנה, מהדורת מ' מגער, אחיעזר תשנ"ו, עמ' 324), וכן במנהג יהודי מרוקו (ראו למשל: סידור קורן אבותינו, ירושלים תש"ע, עמ' 426). בשני הסידורים הללו הודפסה הפסקה כפסקה עצמאית, נפרדת מן ה'אמן' שלפניה, ובגופן קטן ממנו. מכאן שהיום כבר אין זכר למצב הקדום שבו הוסבו מילות הזירוז בתחילת הפסקה על חתימת ברכת ירושלים.

נספח א

חילופי הנוסח[58]

מרכיב א

'אמן בימינו'

חילופי נוסח

אמן] אמן אמן ד[1], לה, נז, עב, עג, עח ו **אמן ואמן** ט ו **בימינו] בחיינו** ט, כ, כד, לג[2], לח[2], נא, נג, נד, נז, נט, סג, סז, עג, עח, פ ו **בחיינו ובימינו** נה, פו[1], פו[2], עא ו **בחיינו בימינו** לח[2] ו **בימינו חיינו** לז ו **בימינו אמן בחיינו** לב, לו, מט, עז, פד ו **בחיינו אמן במהרה בימינו** יא, לד, מא ו **בחיינו במהרה בימינו** כז ו **בחיינו מה[רה בי]מינו** יג ו **במהר[ה]** לג[1] ו נוסף לפניו: **במהרה** טו, ל, לב, לו, מט, ע, עז, פד ו נוסף לפניו: **במהרה** אמן כ

רשימת המקורות:

א; ב; ג; ד[1]; ד[2]; ה; ו; ז קטוע מעט בסוף; **ח; ט; י; יא** קטוע בסוף אחרי 'אמן במה[רה]'; **יג** קטוע במקצת; **יג; יד; טו** קטוע במקצת; **טז; יז; יח; יט; כ** קטוע מעט בהתחלה; **כא** קטוע בהתחלה עד 'בימינו'; **כב; כג; כד; כה; כו; כז; כח; כט; ל; לא; לב; לג[1]; לג[2]; לד; לה; לו; לז; לח[1]; לח[2]; מ; מא; מב; מג; מד** קטוע ברובו; **מה; מו; מז; מח; מט; נא; נב; נג; נד; נה; נו; נז; נח; נט; ס; סא; סג; סד; סה; סו; סז; סח** קטוע עד 'בימינו'; **סט; ע** קטוע בסוף; **עא; עב; עג; עד; עה; עו** קטוע מעט באמצע; **עז** קטוע מעט בסוף; **עח** קטוע מעט באמצע; **עט** קטוע מעט; **פ; פא** קטוע אחרי 'אמן'; **פב; פג** קטוע מעט בהתחלה; **פד; פה; פו[1]** קטוע מעט בסוף; **פו[2]; פז**

מרכיב ב

'ובימיכם ובימי כל עמו בית ישראל'

חילופי נוסח

ובימיכם] חסר ח, לט, נז, סה, סו, סח, עה, פ, פג ו **ובחייכם** ט, לו, נא, נט, סז, עג, עח ו **[וב]חייכון** נג ו נוסף לאחריו: **ובחיינו** ד[1] ו נוסף לאחריו: **בחיינו ובחיכם** מז ו **ובימי...**

58 חמשת מרכיבי הפסקה ניתנו כאן בלשונם הרווחת. בחילופי הנוסח לא התייחסנו לקרעים או למילים בלתי קריאות. מידע זה עולה בתיאור הקצר של כל קטע הבא לאחר פירוט חילופי הנוסח (אם לא צוין דבר לאחר סימן כתב היד, הפסקה באה בו בשלמותה). לא הבאנו כאן חילופים של כתיב מלא וכתיב חסר.

ישראל] חסר ו | **ובחיי בעל [ה]בית** נא | **ובימי] ובחיי** ד[1], ט, טו, לו, מז, נג, נז, נט, סז, עג, עח, פ | **בחיי** לט | **כל] כלל** ט, טו, לט, נז, עג, עח | **עמו]** חסר ד[1], ח, לו, מז, נג, נט, ס, סב, סז, פ | **עם יי צבאות** לט | **עמך** סו, עה | **בית]** חסר ח, י, כא, כה, כו, כט, לא, לט, מ, מב, נט, סד, סה, סו, סח, עד, עה, פג, פז | **ישראל]** חסר לט | נוסף לאחריו: **הקרובים והרחוקים** לו | נוסף לאחריו: **כולם** נט | נוסף לאחריו: **וג'** מב

רשימת המקורות:

ד[1]; ו; ח; ט קטוע מעט בהתחלה ובסוף; **טו** קטוע מעט בהתחלה; **י; כא; כב** קטוע מאוד; **כה; כו; כט; לא; לו; לט; מ; מב; מה; מו; מז; נא; נב** קטוע מעט באמצע; **נג** קטוע מאוד באמצע; **נד** קטוע מאוד; **נז; נט; ס; סב** קטוע בהתחלה עד 'כל'; **סד; סה; סו; סז; סח; עב** קטוע מעט באמצע; **עג; עד; עה; עח; פ; פא** קטוע עד 'ישראל'; **פג** קטוע בהתחלה עד 'כל'; **פז** קטוע מעט באמצע

מרכיב ג

'תבנה ציון ותכון עבודה בירושלם'

חילופי נוסח

תבנה ציון] חסר כה, כו, סה, פ, פג | **ציון... בירושלם]** חסר יח, יט, מה, נו, נח, עו | **ציון]** נוסף לפניו: **עיר** יא, לד, לו, מד, עז, פד | נוסף לאחריו: **בימינו** ד[2], מט | נוסף לאחריו: **ברנה** ט, כז, לט, מא, נז, נט, עג | נוסף לאחריו: **עירך ב[רנה]** נד | **ותכון.. בירושלם]** חסר ד[2], מז, נד, סב, פו[1], פו[2] | **ותכון] תכון** ד[1], כה, כו, לב, מו, מט, סה, עד, פג | **עבודה] העבודה** ט, טו, לו, נט, עג, עז, פ, פד | **עבודת יי** לט | **על העבודה** לד **בירושלם]** חסר כה, כו, לא, מו, ס, סז, סח, עד | נוסף לאחריו: **ברי[נה]** פד

רשימת המקורות:

ד[1]; ד[2]; ט; י; יא קטוע אחרי 'ותכון'; **יג** קטוע מעט באמצע; **טו** חסר בהתחלה עד 'ותכון'; **יח; יט; כ** קטוע מעט באמצע; **כא** קטוע בסוף אחרי 'עבוד[ה]'; **כה; כו; כז; כט** קטוע אחרי 'עבדה'; **לא; לב; לד** קטוע מעט באמצע; **לו; לט; מא; מד** קטוע מעט באמצע; **מה; מו; מז; מט; נ** קטוע מאוד; **נד** קטוע בהתחלה (עד 'ציון') ובסוף (אחרי 'עירך ב[רנה]'); **נו; נז** קטוע אחרי 'ותכון'; **נח; נט; ס; סב** קטוע לחלוטין; **סה; סז; סח; עב; עג; עד; עה; עו; עז** קטוע מעט באמצע; **פ; פא** קטוע אחרי 'תבנה'; **פג** קטוע אחרי '[ע]בודה'; **פד** קטוע מעט באמצע; **פו[1]** קטוע מעט בהתחלה; **פו[2]; פח**

מרכיב ד

'וארמון על משפטו ישב ומלכות הרשעה תפול'

חילופי נוסח

וארמון] וארנון פח ו **משפטו]** משבטו פח ו **ישב]** חסר מא ו נוסף לאחריו: **ויכונן** נ ו **ומלכות]** ורומי מא ו **תפול]** נוסף לאחריו: **לא תקום לעולם ועינינו תראינה בהחזרת השכינה לישנה ככת' קול צופיך נשאו קול יחדיו ירננו כי עין בעין יראו בשוב יי ציון** לט ו **ומלכות.. תפול]** חסר לו, נ, מד, פ, פא ו **ובאה הממש הרשנה ממלכת לבת ירושלם ועמד ורעה בגאן שם יי אלהו ונקון אלו כל ה[.]יים לקרוא כלם בשם יי לעבדו שכם אחד**[59] פח

רשימת המקורות:

ט קטוע מעט באמצע; **יג** קטוע בסוף אחרי 'מש[פטו]'; **לו; לט; מא; מד** קטוע מעט בהתחלה, וכן קטוע לאחר התיבה 'משפטו'; **נ** קטוע באמצע; **עג; פ** קטוע מעט באמצע; **פא** קטוע עד '[מש]פטו'; **פח**

מרכיב ה

'ויבוא גואל ויפרקינו מצרינו'

חילופי נוסח

ויבוא] יבוא ד[1], סב, עד, פ ו נוסף לאחריו: **משיח מושיע** לא ו נוסף לאחריו: **אלינו מהרה** ע ו **גואל]** חסר ע ו **הגואל** ט, לו, נ, נט, עג, פ ו נוסף לאחריו: **בחיינו ובימינו** ט, עג ו **ויפרקנו מצרינו]** חסר ט, עג ו **יפרקנו מצרינו** מו ו נוסף לפניו: **ויגאלינו** נט, סב, ע ו **יגאלינו גאולה שלימה קרובה** ד[1] ו **ויפרקינו יוצרנו ותיכון עבודת[ו] בירושלם** מז ו **ויגאלינו ישל[ח] התשבי יבשרי[נו] אף על פי שאכל[נו ו]שבענו וחרבן בית מקדשך הגדול לא שכחנו אל תשכחינו יי אלהינו לנצח ואל תסתיר פניך ממנו** פ ו **ויגאלנו וישלח התשבי ויבשרנו כבראשונה אף על פי שאכלנו ושתינו חרבן ביתך הגדול והקדוש לא שכחנו נא אל תשכחנו יי אלהינו ואל תעזבנו ואל תסתיר את פניך ממנו לעולמים** לו ו **ויגאלינו כבראשונה ולפי שאכלנו ושתינו חרבן ביתך הגדול והקדוש לא שכחנו נא אל תשכחינו** נ ו נוסף בסופו: **כמאמר מלכינו** ד[1] ו **כמאמר אלהינו** כא, סח ו **כמאמר קדושינו** לא ו **כמאמר קדושינו מה נאוו על [...]** נט

59 טעויות רבות נפלו בהעתקת משפט זה, המורכב משברי פסוקי מקרא (מי' ד 8; ה 3; יר' ג 17; צפ' ג 9). למעשה המעתיק גלש כאן לתוך הבקשה הראשונה של רב סעדיה גאון (סדור רב סעדיה גאון [לעיל הערה 7], עמ' סג), וצ"ל: 'ובאה הממשלה הראשונה ממלכת לבת ירושלם ועמד ורעה בעוז יי בגאון שם יי אלהיו ונקוו אליו כל הגוים לקרוא כלם בשם יי ולעבדו שכם אחד'.

רשימת המקורות:

ד[1]; **ט**; **כא**; **כה**; **לא**; **לו** קטוע מעט באמצע; **מו** קטוע עד 'גואל'; **מז** קטוע מעט באמצע; **נ** קטוע בסוף אחרי 'תשכחינו'; **נט** קטוע בסוף אחרי 'על'; **ס**; **סב** קטוע אחרי 'גואל'; **סח** קטוע מעט באמצע; **ע** קטוע אחרי 'ויגאל[..]'; **עג**; **עד** קטוע אחרי 'גואל'; **עה**; **פ** קטוע מעט באמצע; **פג** קטוע עד 'גואל'

נספח ב

רשימת כתבי היד[60]

א אוקספורד, בודליאנה Heb. d. 25.10–13 [א]

ב אוקספורד, בודליאנה Heb. e. 34 [א]

ג אוקספורד, בודליאנה Heb. e. 35 [א]

ד[1] אוקספורד, בודליאנה Heb. f. 36.74; קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 271.14 (לאחר נוסח הקבע) [אבגה]

ד[2] אוקספורד, בודליאנה Heb. f. 36.74; קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 271.14 (לאחר הנוסח הפיוטי) [אג]

ה בודפשט, שייבר 2 [א][61]

ו לונדון, הספרייה הבריטית Or. 5557 O 30 [אב]

ז לונדון, הספרייה הבריטית Or. 5557 Q 18–19 [א]

ח לונדון, הספרייה הבריטית Or. 5557 T 22–23 [אב*]

ט לונדון, הספרייה הבריטית Or. 10578 R 106 [אבגדה]

י לטשוורת, אוסף ששון 219 [אבג]

יא מנצ'סטר, ספריית ג'ון ריילנדס B 4255 [אג]

יב ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 684.5 [א]

יג ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 695.10–11 [אגד]

יד ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 1750.1–8 [א]

טו ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 2138.8 [אבג]

טז ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 2138.9 [א]

יז ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 2139.7 [א]

יח ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 2835.1–4 [אג]

יט ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 2842.28–30 [אג]

כ ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 2854.11 [אג]

כא ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 2919.30–31 [אבגה]

כב ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 3500.9; פריז, מוצרי II,250 [אב*]

כג סנקט פטרבורג, ספרייה לאומית Evr. III B 30 [א]

כד סנקט פטרבורג Evr. III B 122 [א]

כה סינסינטי, היברו יוניון קולג' 1197 [אבגה]

60 ליד כל כתב יד צוינו המרכיבים הנמצאים בו, על פי חלוקת המרכיבים שבנספח א לעיל. במקרים שבהם נקטע הקטע באמצעו ואין לדעת אם היו בו מרכיבים נוספים, הוספנו כוכבית.

61 כתב היד חסר כיום, והוא מובא כאן על פי פרסומו של א' שייבר, 'קטעי ברכת המזון מגנזי קוייפמן', ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ז (תשי"ח), עמ' 150–151.

כו פילדלפיה, אוסף מוזאון אוניברסיטת פנסילווניה e16518 [אבג][62]
כז פריז, מוצרי VIII,459.2 [אג]
כח פרנקפורט, הקהילה היהודית 136 [א]
כט קיימברידג׳, ספריית האוניברסיטה T-S 6H 5.11 [אבג*]
ל קיימברידג׳, ספריית האוניברסיטה T-S 8H 16.20 [א]
לא קיימברידג׳, ספריית האוניברסיטה T-S 10H 3.7 [אבגה]
לב קיימברידג׳, ספריית האוניברסיטה T-S H 4.22 [אג]
לג[1] קיימברידג׳, ספריית האוניברסיטה T-S H 5.2 (פיוט א) [א]
לג[2] קיימברידג׳, ספריית האוניברסיטה T-S H 5.2 (פיוט ב) [א]
לד קיימברידג׳, ספריית האוניברסיטה T-S H 10.271; קיימברידג׳, וסטמינסטר קולג׳ Lit. III.51-55 [אג]
לה קיימברידג׳, ספריית האוניברסיטה T-S H 11.54 [א]
לו קיימברידג׳, ספריית האוניברסיטה T-S H 11.74 [אבגדה]
לז קיימברידג׳, ספריית האוניברסיטה T-S H 11.77 [א]
לח[1] קיימברידג׳, ספריית האוניברסיטה T-S H 11.88 (פיוט א) [א]
לח[2] קיימברידג׳, ספריית האוניברסיטה T-S H 11.88 (פיוט ב) [א]
לט קיימברידג׳, ספריית האוניברסיטה T-S H 18.8 [בגד]
מ קיימברידג׳, ספריית האוניברסיטה T-S K 6.15 [אב]
מא קיימברידג׳, ספריית האוניברסיטה T-S K 8.7 [אגד]
מב קיימברידג׳, ספריית האוניברסיטה T-S K 27.3A; ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 2943.9 [אב]
מג קיימברידג׳, ספריית האוניברסיטה T-S K 27.17; קיימברידג׳, ספריית האוניברסיטה T-S 8 H 10.11 [א]
מד קיימברידג׳, ספריית האוניברסיטה T-S NS 32.2 [אגד]
מה קיימברידג׳, ספריית האוניברסיטה T-S NS 103.100 [אבג]
מו קיימברידג׳, ספריית האוניברסיטה T-S NS 110.28e [אבגה]
מז קיימברידג׳, ספריית האוניברסיטה T-S NS 111.10; קיימברידג׳, ספריית האוניברסיטה T-S NS 139.18 [אבגה]
מח קיימברידג׳, ספריית האוניברסיטה T-S NS 119.63 [א]
מט קיימברידג׳, ספריית האוניברסיטה T-S NS 120.112 [אג]
נ קיימברידג׳, ספריית האוניברסיטה T-S NS 134.2a; קיימברידג׳, ספריית האוניברסיטה T-S NS 271.231 [גדה]
נא קיימברידג׳, ספריית האוניברסיטה T-S NS 144.35 [אב]
נב קיימברידג׳, ספריית האוניברסיטה T-S NS 150.108 [אב]
נג קיימברידג׳, ספריית האוניברסיטה T-S NS 150.223 [אב]

62 בכתב יד זה התבלבל המעתיק ורשם את פסקת ׳אמן בימינו׳ פעמיים (ראו על כך לעיל הערה 36). בפעם הראשונה הופסקה הפִּסקה באמצעה כאשר גלש המעתיק חזרה לאמצע הברכה השלישית, ואילו בפעם השנייה, לאחר שהגיע שוב לחתימת הברכה השלישית, נרשמה הפסקה בשלמותה. בשינויי הנוסח התייחסנו להעתקה שנייה זו.

נד קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 152.5 [אבג]
נה קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 152.33 [א]
נו קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 153.69; קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 273.31 [אג]
נז קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 153.120 [אבג*]
נח קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 153.129 [אג]
נט קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 154.110 [אבגה]
ס קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 155.79 [אבגה]
סא קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 155.120 [א]
סב קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 155.176 [בגה]
סג קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 156.10 [א]
סד קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 156.86 [אב]
סה קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 157.17 [אבג]
סו קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 159.170 [אב]
סז קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 172.32 [אבג]
סח קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 172.110 [אבגה]
סט קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 195.50 [א]
ע קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 195.17; T-S NS 195.4; T-S NS 195.99-103; T-S NS 195.35; [אה]
עא קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 235.166a [א]
עב קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 236.52 [אבג]
עג קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 271.65 [אבגדה]
עד קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 273.37 [אבגה]
עה קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 274.113 [אבגה]
עו קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 278.127 [אג]
עז קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 100.66 [אג]
עח קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 102.48 [אב*]
עט קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 103.295 [א]
פ קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 104.221 [אבגדה]
פא קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 105.183 [אבגד]
פב קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 109.235 [א]
פג קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 110.123 [אבגה]
פד קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 110.205 [אג]
פה קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 110.374 [א (ואחריו נוסף: וג')]
פו[1] קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 121.170; T-S AS 121.20 (צד א) [אג]
פו[2] קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 121.170; T-S AS 121.20 (צד ב) [אג]
פז קיימברידג', ספריית האוניברסיטה Or. 1080 10.20 [אב]
פח קיימברידג', וסטמינסטר קולג' Lit. I.11 ; Lit. III.87 [גד]